

До питання зв'язку особистісних особливостей педагога та навчальної успішності учнів

У статті висвітлюються актуальні питання вивчення психологічних детермінант навчальної успішності. Обґрунтовується визначна роль особистості педагога в досягненні учнями високої результативності навчальної діяльності. Для систематизації накопичених даних щодо психологічних факторів навчальної успішності та визначення в системі наукового знання місця чинникам, пов'язаним з особистістю педагога, в класифікацію психологічних детермінант навчальної успішності введено критерій «Суб'єктна віднесеність важливих для навчальної діяльності індивідуально-психологічних особливостей». Представлено психологічний механізм впливу позитивних цінностей педагога на навчальну успішність учнів.

Ключові слова: навчальна успішність, фактори навчальної успішності, позитивні цінності, «сильні» риси характеру.

В статье освещаются актуальные вопросы исследования психологических детерминант учебной успешности. Обосновывается особая роль личности педагога в достижении учениками высокой результативности учебной деятельности. Для систематизации накопленных данных относительно психологических факторов учебной успешности и определения в системе научного знания места факторам, связанным с личностью педагога, в классификацию психологических детерминант учебной успешности введен критерий «Субъектная отнесенность важных для учебной деятельности индивидуально-психологических особенностей». Раскрыт психологический механизм влияния позитивных ценностей педагога на учебную успешность учеников.

Ключевые слова: учебная успешность, факторы учебной успешности, позитивные ценности, «сильные» черты характера.

Психологічні детермінанти навчальної успішності займають особливе місце серед проблем психології як науки. Актуальність подібних досліджень обумовлюється, в першу чергу, їх важливими практичними наслідками. Визначення даних чинників та розуміння механізмів їх впливу на результат навчальної діяльності дозволить більш ефективно досягати головної мети педагогічного процесу – високих показників навчальної успішності.

Постановка проблеми. Проблема навчальної успішності не вичерпується тільки тими чинниками, що лежать в площині психічного функціонування учня, не зводиться тільки до його індивідуально-психологічних рис. Особлива роль належить педагогу, особистісні характеристики, професійна освіченість та досвід якого лежать в основі його педагогічних можливостей і тісно пов'язані з навчальною успішністю його учнів. На користь цього свідчить той загальновідомий факт, що в одного педагога навіть учні, які не мають високих інтелектуальних здібностей, добре встигають з предмету, із задоволенням відвідують заняття, а в іншого – навіть розумово розвинені діти індиферентно ставляться до предмету, мають низькі показники навчальної успішності.

Один з підходів до класифікації психологічних детермінант навчальної успішності запропонували Кочарян О. С., Фролова Є. В., Павленко В. Н. та Чичихіна Н. А. Автори виділяють «жорсткі» та «гнучкі» регуляторні компоненти «симптомокомплексу навчальної успішності» [5]. До «жорстких» компонентів відносяться структури, що є біологічно опосередкованими та мало піддаються впливу: інтелект та психофізіологічні властивості індивіда. «Гнучкі» компоненти формуються на базі «жорстких» та включають обумовлені особистим та суспільним досвідом психологічні характеристики учня: когнітивний стиль, мотивація, характерологічні особливості.

Педагог виступає тим організуючим фактором, який може вплинути як на «гнучкі», так і на «жорсткі» чинники навчальної успішності, частково нівелюючи їх вихідну заданість. Адже саме йому належить важлива роль розвитку пізнавальних можливостей учня. Мета навчальної діяльності може досягатися тільки за участі педагога, який і виступає координатором наявних в учня емоційних станів, навчальної мотивації й самооцінки та є головним агентом впливу на процес формування розумових операцій, накопичення знань про навколишній світ та психічний розвиток дитини.

Метою статті є аналіз досліджень зв'язку особистісних властивостей педагога з високою результативністю навчальної діяльності; виділення з використанням наукових здобутків позитивної психології додаткових факторів впливу особистості вчителя на навчальну успішність учнів та обґрунтування психологічного механізму даного впливу.

На сьогоднішній день здійснено значну кількість досліджень, в яких вивчався зв'язок специфічних особливостей осо-

бистості педагога з навчальною успішністю його учнів. Серед них можна відмітити роботи А. К. Маркової, А. Я. Ніконової, І. В. Долгополової, Т. Л. Іванової, М. М. Кулеши, Н. А. Трегубової, О. Д. Погрібної та ін., в яких в якості предмету вивчення виступає зв'язок стилю керівництва вчителя під час проведення заняття та стилю педагогічного спілкування з ефективністю навчальної діяльності учнів. Також в даному аспекті вивчалися індивідуальні особливості емоційності, емоційного реагування вчителя (О. А. Прохоров, Л. А. Рабінович, В. О. Росоха, В. Шрадер) та емоційна регуляція вчителем навчально-пізнавальної діяльності школярів (О. Я. Чебикін). Окремим цікавим напрямком наукового пошуку в рамках даної проблеми є вивчення емоційного вигорання педагога в аспекті його попередження та особливостей впливу на особистість учня і його навчальну успішність (Е. Л. Носенко, Н. В. Грисенко, Д. Р. Мерзлякова). Вивчалися також особливості оцінювання вчителем навчальної діяльності учнів та їх вплив на психічний та особистісний розвиток дитини (Б. Г. Ананьєв, Н. О. Менчинська, О. Д. Погрібна, О. М. Розумникова, Ніколаєва О. І.), особливості організації вчителем навчального процесу, послідовність викладу навчального матеріалу, прийоми зацікавлення та стимуляції навчальної діяльності (В. В. Давидов, Г. А. Цукерман, Т. П. Хризман, В. Д. Єремєєва, Т. Д. Лоскутова, В. Шрадер та ін.).

В більшості випадків предметом вивчення є комунікативна сфера педагога, індивідуальні особливості якої і розглядаються як фактор впливу на навчальну успішність. Це не дивно, адже свої функції вчитель може виконувати тільки через педагогічну взаємодію, постійно спілкуючись з вихованцями. На думку І. О. Зимньої, весь освітній процес представляє собою багатопланову та поліморфну взаємодію, основною метою якої є передача учневі суспільного досвіду [3].

В дослідженні Т. Л. Іванової [4] виявлено зв'язок стилів педагогічного спілкування вчителя з самооцінками учнів. Дослідницею розглядалися класичні стилі керівництва, що були запропоновані К. Левінім: демократичний, авторитарний та ліберальний. Доведено, що в групі учнів, які навчаються у педагогів ліберального стилю спілкування самооцінка є неадекватно завищеною, у педагогів авторитарного стилю спілкування в учнів проявляється схильність до заниженої самооцінки. Більшість учнів вчителів демократичного стилю спілкування мають адекватну самооцінку. Рівень самооцінки учнів, впливаючи на специфіку навчальної діяльності (активність-пасивність учня

під час уроку), є важливим фактором навчальної успішності. Інтерес представляє такий висновок Т. Л. Іванової про характер впливу індивідуально-особистісних особливостей педагога на специфіку формування особистості учня: «На формування самооцінки учнів впливають індивідуально-особистісні властивості притаманні педагогу, які проявляються в характері та специфіці його спілкування з оточуючими. «Значимий дорослий» організує діяльність таким чином, що «заражає» своїм станом, вимагає виконання певних правил і норм, прививаючи, таким чином, учням, навички поведінки, що притаманні йому самому» [4, с. 111]. Даний висновок проливає світло на психологічний механізм зв'язку позитивних цінностей учителя з особливостями особистісного розвитку та навчальною успішністю його учнів.

Оскільки стиль педагогічної діяльності є інтегральною та багатокомпонентною характеристикою професійної діяльності педагога, окрема група досліджень присвячена виділенню глибинних суб'єктивних чинників його формування. Мова йде про індивідуально-психологічні особливості педагога, які, проявляючись в стилі педагогічної діяльності, також опосередковано впливають на навчальну успішність.

В. М. Галузяк розглядає особливості мотиваційної та ціннісно-сислової сфери як основи формування певного стилю педагогічного спілкування. Вивчалися ієрархічні структури мотивів досягнення, афіліації, домінування та доведено, що вони визначають «індивідуально типову систему способів спілкування вчителя і виступають важливим фактором типологічної своєрідності його стилю» [2, с.11]. Демонстрація того чи іншого стилю педагогічного спілкування пов'язана з реалізацією базових мотивів особистості педагога. Крім цього, на стиль педагогічного спілкування здійснюють вплив і професійно-ціннісні орієнтації вчителя. Педагогам з ефективним стилем педагогічного спілкування «властива збалансована, чітко артикульована, гармонійна система професійних цінностей, в якій центральне місце посідає орієнтація на особистісний розвиток учнів, формування для цього сприятливих (емоційно комфортних, відвертих, емпатійних) міжособистісних стосунків» [2, с. 11].

Ще один напрямок досліджень впливу особистісних властивостей вчителя на навчальну успішність полягає в розгляді особливостей емоційно-вольової сфери педагога, індивідуальних характеристик його емоційності як стійкої особистісної властивості. Так, в дослідженні Д. Р. Мерзлякової (2006) було описано психологічний механізм руйнівного впливу емоційного вигоран-

ня педагога на особистість учня та його навчальну успішність. Дослідниця довела, що виражений синдром емоційного вигорання педагога може призводити до трансформацій особистості дитини, які дуже схожі на зміни, що виникають у педагога, який «вигорів». Характерними рисами таких дітей стають емоційна холодність, низький рівень емпатії та рефлексії [6].

На сьогоднішній день здійснено значну кількість досліджень, в яких вивчалися специфічні педагогічні вміння, що лежать в основі педагогічної майстерності. Так, вивчалася роль оцінної діяльності педагога у формуванні особистості учня, психологічні механізми її здійснення та зв'язку оцінки з подальшими навчальними успіхами. Науковці єдині в тому, що педагоги схильні до суб'єктивізму при виставленні оцінок, на прояви якого впливають їх особистісні властивості, професійна компетентність та ситуативні фактори. В шкільних оцінках окрім рівня розумового розвитку учня, сформованості в нього навичок навчальної діяльності, рівня засвоєння навчального матеріалу відображені й інші особистісні особливості (наприклад, самоконтроль, дисциплінованість, відповідальність), а також особистісне ставлення вчителя до учня. Доведено, що більш високі оцінки за навчання, а також кращі оцінки розвитку уваги отримують ті учні, які внаслідок індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, флегматичний тип темпераменту) та більш високого рівня розвитку довільного самоконтролю відрізняються від інших слухняністю та спокійною поведінкою [9]. На думку Б. Г. Ананьєва, суб'єктивність в оцінюванні учнів призводить до того, що вчитель сам дезорієнтує себе. Будуючи викривлену картину навчальної успішності, він викликає почуття несправедливості в учнів, що може призвести до зниження навчальної мотивації, сформувати негативне ставлення до школи [1].

Виходячи з викладеного, вважаємо, що до класифікації факторів навчальної успішності, окрім «жорсткості» / «гнучкості» психологічних рис, що проявляються в площині функціонування учня як суб'єкта навчальної діяльності та мають вплив на його навчальну успішність, необхідно включити ще один критерій. В рамках цього критерію повинні бути виділені ті індивідуально-психологічні особливості педагога як головного агента впливу на учня, що відображаються на показниках навчальної успішності (площина суб'єкт-суб'єктних ставлень). Таким чином, буде розглядатися система взаємопов'язаних між собою психологічних детермінант ефективності навчальної діяльності, що мають різну суб'єктну віднесеність: одні належать учню як суб'єкту на-

вчальної діяльності, інші – педагогу як суб’єкту педагогічної діяльності.

Серед факторів, що проявляються в площині взаємодії педагога та учня можна виділити ті, що стосуються особистісного аспекту діяльності педагога (його індивідуально-психологічні особливості) та ті, що стосуються функціонального аспекту його діяльності (рис.1). Під функціональним аспектом діяльності вчителя будемо розуміти його педагогічні вміння та навички (вміння адекватно оцінювати результати навчальної діяльності учнів, використання прийомів зацікавлення навчальним матеріалом, емоційної регуляції навчальної діяльності, вміння психологічно грамотно організувати виклад навчального матеріалу), обізнаність, поінформованість та використання в професійній діяльності положень теорій навчання, ефективність яких була доведена на практиці.

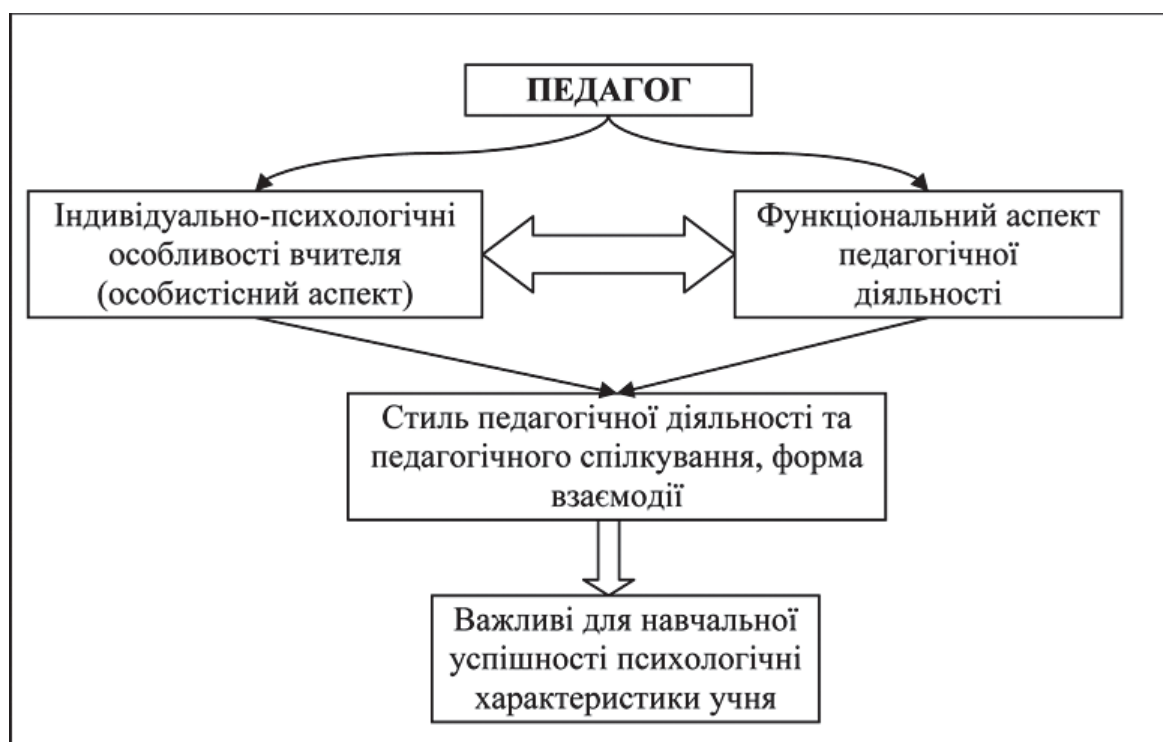

Рис. 1. Особистість вчителя як фактор впливу на навчальну успішність його учнів

Стрімкий розвиток новітніх напрямків психологічної науки дає змогу під іншим кутом зору поглянути на проблему впливу особистості педагога на навчальну успішність його учнів. В світлі ідей позитивної психології (Е. Динер, К. Петерсен, М. Селігман, К. Рифф, С. Р. Снайдер, Б. Фредріксон) знову хочеться звернутися до ціннісної сфери сучасного педагога, яка в більшості випадків залишається поза увагою дослідників. Специфічні

особливості педагогічної діяльності висувають до вчителя особливі вимоги. Змістовні характеристики позитивних цінностей та «сильних» рис характеру, представлених в новітній класифікації К. Петерсона та М. Селігмана «Цінності в дії» [10], дозволяють стверджувати, що їх наявність в структурі особистості педагога може забезпечити його ефективну педагогічну діяльність. Особливо це стосується таких цінностей, як «Мудрість», «Гуманність» та «Справедливість», які характеризують педагога з точки зору його ключових функцій: вміння транслювати знання (високий рівень розвитку когнітивних можливостей), підтримувати оптимальне для навчальної діяльності спілкування з учнями (розвинений соціальний інтелект), здійснювати об'єктивне оцінювання та бути чесним з учнями (сформована громадянська позиція).

Ми виходимо з припущення про прямий зв'язок рівня сформованості позитивних цінностей педагога та показників навчальної успішності його учнів. При цьому даний зв'язок реалізується через досить складний психологічний механізм, окремі аспекти якого обґрунтовані в наведених вище поглядах дослідників (рис. 2). В кожному з аспектів відображаються напрямки змін в особистісних структурах учня, важливих для результативності навчальної діяльності, під впливом особистісних властивостей педагога, в основі якої лежать індивідуальні характеристики його ціннісної сфери.

Вираженість позитивної цінності «Мудрість» в структурі особистості педагога забезпечує його ефективність у виконанні функції трансляції знань [7]. Почуття власної професійної компетентності, що виникає при цьому, сприяє переживанню позитивно забарвлених емоційних станів під час виконання професійних обов'язків та проявам тих «сильних» рис, в основі яких лежать цінності «Гуманність» та «Справедливість». Отже, педагог стає більш добрим, чесним, здатним до налагодження доброзичливих стосунків з дитиною. Атмосфера доброзичливості та безпеки під часу уроку в такого вчителя викликає в дітей позитивні емоції, що впливаючи на їх когнітивну сферу, розширюють її функціональні можливості [11].

Атмосфера, що сприяє саморозкриттю, проявам креативності та позитивному емоційному ставленню до вчителя, відображається на специфіці навчальної мотивації. Педагогічний вплив, спрямований на «інтенсифікацію» мотивації, може позитивно відобразитися на навчальній успішності шляхом підвищення інтенсивності та якості навчальної діяльності.

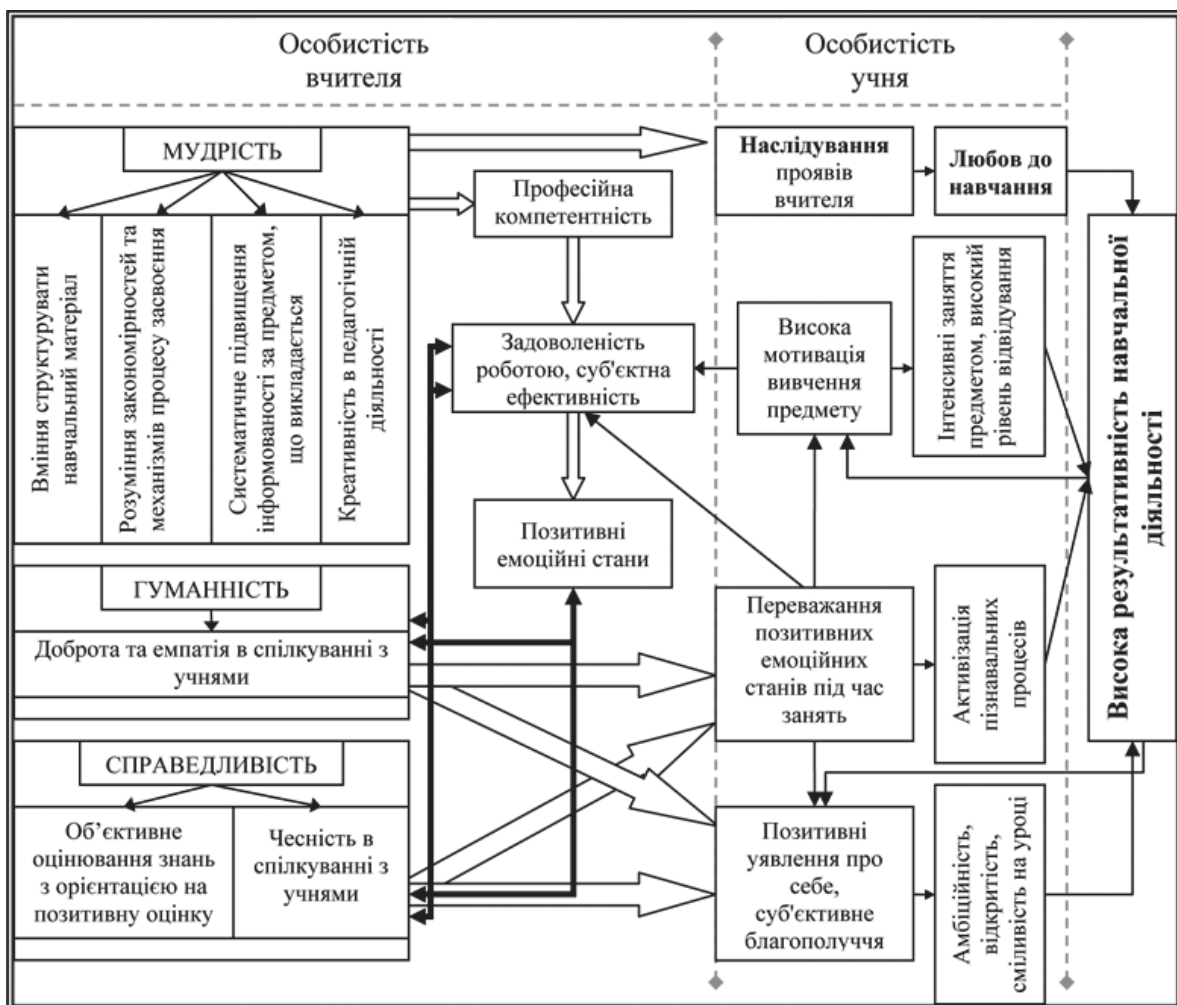

Рис. 2. Психологічний механізм впливу позитивних цінностей та «сильних» рис характеру педагога на навчальну успішність учнів

Стійка позитивна самооцінка ефективного педагога, відчуття професійної компетентності, орієнтація на успіх учня через механізм наслідування може сприяти формуванню відповідної самооцінки школяра. В таких дітей переважають позитивні уявлення про себе, для них характерне відчуття власної самоефективності, спроможності подолати навчальні труднощі. Самооцінка, представляючи собою специфічне утворення сфери самосвідомості, є важливою психологічною детермінантою навчальної успішності. Е. Л. Носенко [8] був розкритий психологічний механізм опосередкованого впливу самооцінки на ефективність інтелектуальної діяльності підлітків та продемонстровано зв'язок високої самооцінки з більш високими показниками якості навчальної діяльності. Доведено, що вплив самооцінки на ефективність навчальної діяльності опосередкований рівнем адаптації підлітків з різними типами самооцінки

до емоціогенних впливів. Підлітки з низькою самооцінкою демонструють емоційну нестійкість в емоціогенних ситуаціях, що призводить до дезорганізації інтелектуальної діяльності та негативно відображається на її результатах: «будучи результатом інтегрованої роботи в сфері самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення, самооцінка впливає на взаємини людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, на ставлення до успіхів та невдач в своїй діяльності, на її ефективність» [8, с.16].

Висновки. На даному етапі розробки проблеми впливу особистості вчителя на навчальну результативність учня в більшості випадків розглядаються наслідкові результати більш глибоких психологічних чинників. Адже в основі, наприклад, стилю педагогічного спілкування лежать певні уявлення вчителя про те, яким це спілкування повинно бути, на яких принципах його необхідно будувати, ціннісна спрямованість учителя.

Особливостям ціннісно-сислової сфери педагога належить особлива роль в забезпеченні навчальної успішності. Позитивні ціннісні орієнтації педагога, серед яких можна назвати цінності «Мудрість», «Гуманність», «Справедливість», конструктивно впливаючи на особистісні характеристики учнів, тісно пов'язані з їх навчальними успіхами. Даний зв'язок реалізується через складний психологічний механізм, що представляє собою систему взаємопов'язаних індивідуально-психологічних особливостей педагога та учня.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Под ред. А.А. Бодалева. // Т.2: Психология педагогической оценки. – М.: Педагогика, 1980. — 287 с.
2. Галузьяк В. М. Мотиваційно-ціннісні детермінанти індивідуального стилю педагогічного спілкування: Автореф. канд. психол. наук: 19.00.07/Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 1998 – 17 с.
3. Зимняя И. А. Педагогическая психология. Текст: учеб. пособие / И. А. Зимняя. — Ростов н/Д. : Изд-во «Феникс», 1997. – 480 с.
4. Иванова Т. Л. Стиль общения педагога и его взаимосвязь с самооценками учащихся (на примере младших школьников): Дис. канд. психол. наук: 19.00.05. – Казань, 2003. – 190 с.
5. Кочарян А. С.Эффективность учебной деятельности студентов: проблема выбора факторов успешности и мишеней пе-

- дагогического воздействия / А. С. Кочарян, Е. В. Фролова, В. Н. Павленко, Н. А. Чичихина // Проблемы эмпирических исследований у психологии. – 2009. – Вип. 2. – С. 379-387.
6. Мерзлякова Д. Р. Влияние профессионального «выгорания» педагога на личностные характеристики и успешность учебной деятельности младшего школьника: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Д. Р. Мерзлякова. – Ижевск, 2006 – 162 с.
 7. Носенко Е. Л. Новий підхід до дослідження «цінностей у дії»: переваги, досвід, застосування для вивчення чинників емоційного вигорання педагога / Е. Л. Носенко, Н. В. Грисенко // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. К-ПНУ ім. І. Огієнка Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2010. – Вип. 10. – С. 490– 500.
 8. Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние как опосредующий фактор влияния самооценки на эффективность интеллектуальной деятельности подростка / Э. Л. Носенко // Психологический журнал. – Том 19. – №1. – 1998. – С.16-25.
 9. Разумникова О. М., Николаева Е. И. Соотношение оценок внимания и успешности обучения / О. М. Разумникова, Е. И. Николаева // Вопросы психологи, 2001, №1. – с. 123-129.
 10. Селигман Мартин Э. П. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / пер. с англ.; Мартин Э. П. Селигман. – М.: Изд-во «София», 2006. – 368 с.
 11. Fredrickson B. L. Positive emotions broaden the scope of attention and thought-action repertoires / B. L. Fredrickson, C. Branigan // Cognition and emotion. – 2005. – № 19 (3). – P. 313– 332.

The paper highlights the current issues research of psychological determinants of educational success. The special role of the teacher in student achievement of high performance in learning activities is justified. For systematization of data on psychological factors determining the success and learning in the system of scientific knowledge are used predictors associated with the personality of the teacher, in the classification of psychological determinants of educational success introduced a criterion «subject relatedness important learning activities of individual psychological characteristics». The psychological mechanism of the effect of positive values of the teacher in the educational success of pupils is revealed.

Keywords: educational success, academic success factors, positive values, the «strong» character traits.

Отримано: 14.10.2012 р.